

HA 14503

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam
1986

4

DÉMIANKA • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1. oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533—1800)

Az alábbi felsorolás, amely a magyar nyelvű nyomtatott, történeti betűkaraktereket tartalmazza 1533 és 1800 között, némileg más formában és más irányú összeállításban, 1984-ben készült az MTA Nyelvtudományi Intézete megbízásából, a régi magyar nyelvű könyvek jövőbeli számítógépes feldolgozása céljaira. Lehető teljességgel tartalmazza — a legrégebb teljes szövegében magyar nyelven kiadott nyomtatvány megjelenésétől kezdve 1800-ig — mindazokat a jeleket, amelyeket a nyomdászok magyar szövegben használtak, akár Magyarországon, akár külföldön. Az MTA Nyelvtudományi Intézete speciális céljainak megfelelően és a régi magyar könyvek bibliográfiai feltártsága fokozataihoz igazodva ezen az időszakon belül három korszakot különböztettünk meg. Az első: 1533—1635, a második: 1636—1711, a harmadik: 1712—1800-ig. E három korszakot alapul véve lehetőség nyílt az egyes korszakokban használt karakterek számának, jellegének vizsgálatára és a folyamatosság felmérésére.

Külön betűkarakternek tekintjük a ligatúrákat, a diakritikus jelekkel ellátott magán- néha mássalhangzókat. Nyomdászati szempontból az egyes karakterek elhatárolásánál az egy betűtestre való öntés ténye a döntő. Tehát egy karakternek számít még az olyan össze nem kötött betűcsoport is, amely csak abban az együttesben használatos, és a tagok egyike külön betűként nem áll meg (Pl.: *ſ*). Ezzel szemben külön betűkarakternek vettem az *β* (*sz*) betű sokféle nyomtatott változatát, tekintve, hogy nagyon jellemzőek egy-egy korszakra és a magyar nyelvű szövegekben — jellegzetességüknél fogva — meglehetősen biztos támpontot adnak egy-egy nyomdára nézve is, különösen a 16. században. Nem tekinthető külön betűkarakternek pl. az *fz*, amelynek mindkét tagja önállóan is megtalálható szövegben — bizonyítva, hogy külön betűtestre öntötték. Az egyes betűkarakterek hangértékével ez a kimutatás nem foglalkozik, legfeljebb annyiban, hogy megvizsgáltam, hogy az idők folyamán az *ö* és *ü* hang jelölésére mely betűkarakter szolgált. Megjegyzendő még, hogy az alábbi táblázat a karakterek magyar nyelvű szövegben történt első előfordulását regisztrálja, tehát meglehet, hogy latin nyelvű szövegben ugyanaz a karakter más időpontban tűnt fel. (Nem tekintettem külön karakternek ugyanannak a betűnek antikva és kurzív változatát.)

Ha az egyes korszakokat összehasonlítjuk, a betűkarakterek legnagyobb változatosságával az első korszakban találkozunk: 159 jellel, szemben a második korszak 124 és a harmadik korszak 62 betűkarakterével. Az első korszakban megfigyelhető, hogy sok a csak egy-egy évben (vagyis egy-egy nyomda egy-egy termékében) fellelhető karakter, amelynek azután nincs folytatása (pl. *ā*, *ē*, *ġ*.) A folyamatosság hiánya azt jelzi, hogy az ilyen betűkarakterek a későbbiekben nem honosodtak meg a nyomtatásban. Ez a táblázatban látható egyszerű előfordulás természetesen nem azt jelenti, hogy az a bizonyos karakter csak egy évig volt meg a nyomda készletében, hanem csak arra mutat, hogy vagy abból a nyomdából több magyar nyelvű termék, amelyben ezt a jelet tovább használhatták volna, nem került ki, vagy az ilyen nyomdatermék elkallódott, vagy

Aa 1533 - 1800
 a 1619 - 1671
 á 1561 - 1800
 a' 1593 - 1800
 à 1559 - 1713
 â 1559 - 1739
 ä 1559 - 1679
   1562
 ä 1567 - 1719
 Äz 1590 - 1741
   as 1560 - 1637
   at 1627 - 1645
 Bb 1533 - 1800
 Cc 1533 - 1800
 ç 1624
 Et 1562 - 1757
 Dd 1533 - 1800
 Ee 1533 - 1800
 e 1630 - 1726
 Éé 1559 - 1800
   1676
 è 1567 - 1739
 è 1559 - 1692
 è 1559
 ë 1560 - 1698
 ë 1567 - 1698
 ë 1572 - 1739
 e 1559 - 1679
   es 1634 - 1671
   et 1619 - 1645
   & 1624 - 1800
 Ff 1533 - 1800
   fa 1628
   fe 1559
   ff 1559 - 1800
   ffl 1623 1800
   ffl 1638
   ffl 1624 - 1800
   ffl 1624 - 1800
   ffl 1628
   ffl 1624 - 1645
   ffl 1628
 Gg 1533 - 1800
   g' 1560 1673
   g' 1559
 Hh 1533 - 1800
   h 1535
   h 1610 - 1694
   li 1533 - 1800
   l 1560
   l 1574 - 1800
   l 1560 - 1739
   l 1560
   l 1579
   l 1554
   l 1554
   in 1619 - 1639
   in 1598
   is 1560 - 1729

it 1627
 Jj 1574 - 1800
 J 1560
 Kk 1533 - 1800
   & 1598
 Ll 1533 - 1800
 l' 1584
 ll 1582 - 1756
 Mm 1533 - 1800
 m 1633 - 1664
 m̄ 1590 - 1708
 me 1584 - 1598
 me 1584 - 1598
 mi 1584 - 1598
 mo 1598
 Nn 1533 - 1800
 n 1619 - 1671
 n̄ 1580
 n̄ 1662
 n̄ 1573 - 1679
   nt 1624
   nu 1584 - 1598
 Oo 1533 - 1800
 Óó 1574 - 1800
 ò 1577 - 1700
 ô 1625 - 1679
 ô 1559
 ô 1610
 õ 1562
 ô 1608 - 1700
 ó 1577
 ó 1577
 Öö 1569 - 1800
 Öö 1703 - 1800
 Öö 1548 - 1798
 Öö 1636 - 1643
 Öö 1590 - 1742
 ö 1799 - 1800
 œ 1610 - 1774
 Pp 1533 - 1800
 q 1533 - 1800
 Rr 1533 - 1800
   r 1628 1677
   r 1560
 Ss 1533 - 1800
   s 1625 - 1671
   s 1533 - 1800
   s 1610 - 1694
   sb 1636
   sh 1638
   si 1580 - 1800
   sk 1636
   l 1624 - 1800
   l 1616 - 1708
   l 1624 - 1641
   l 1572 - 1800
   l 1624 - 1800
   l 1695
   l 1559 - 1800

ſt	1610 - 1694	ü	1577 - 1800
ſt	1584 - 1679	üü	1703 - 1800
ſta	1624 - 1645	üüü	1548 - 1794
ſte	1584	üüüü	1636 - 1643
S,	1560 - 1690	üüüüü	1590 1718
S, s;	1573 - 1697	üüüüüü	1799 - 1800
ſ	1608	üüüüüüü	1584 - 1598
ſs	1607 - 1659	üüüüüüüü	1560
ſſ	1567 - 1636	üüüüüüüüü	1669
ſſſ	1559	üüüüüüüüüü	1533 - 1800
ſſſſ	1570 - 1679	üüüüüüüüüüü	1628
ſſſſſ	1560 - 1667	üüüüüüüüüüüü	1574
ſſſſſſ	1554	üüüüüüüüüüüüü	1639
ſſſſſſſ	1559 - 1671	üüüüüüüüüüüüüü	1633 - 1669
ſſſſſſſſ	1639	üüüüüüüüüüüüüüü	1624 - 1742
ſſſſſſſſſ	1694 - 1799	üüüüüüüüüüüüüüüü	1640 - 1700
Tt	1533 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüü	1560 - 1673
t	1634 - 1705	üüüüüüüüüüüüüüüüü	1613
t	1651	üüüüüüüüüüüüüüüüüü	1572 - 1800
t	1584	üüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1572
t	1578 - 1619	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1584
ta	1598	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1593
tz	1533 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1560 - 1800
Uu	1593 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ú	1577	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1610 - 1661
ü	1670	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ü	1625 - 1739	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ü	1560 - 1695	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549
ü	1549	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1584
ü	1577 - 1644	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549
ü	1574	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	

pedig a nyomdász nem nyúlt többé ehhez a jelhez. Talán nem tartotta szükségesnek a továbbiakban annak a jelnek használatát, mert ugyanazt a hangértéket más betűkarakterrel is le tudta írni. Vagy más oka is lehetett: talán azt a típusát, amelyben volt ilyen betűkarakter tovább nem használta, a helyette újonnan használatba vett típusban pedig — ami feltehetően modernebb volt — már nem volt ilyen jel. A 16. században gyakori, de később is előforduló jelenség, hogy a nyomdászok nemegyszer maguk „igazították” meg egyes betűiket, a magyar nyelv igényeinek megfelelően. Az igazítás történhetett a matricán, ebben az esetben hajszállra azonos betűöntvények készültek a matricáról, ami a nyomtatásban tökéletesen azonos módon igazított betűket eredményezett. De ezt az igazítást az egyes betűöntvényeken kellett végrehajtani, ha a nyomdásznak nem volt matricája. Jó példa erre az *ij^(ij)* karakter, amelyet pl. Bornemisza Péter egyik típusánál egy *n* betűből alakított ki, bizonyára reszeléssel. Minthogy nála minden egyes így létrehozott *ij* betűösszetétel alakja kissé eltér egymástól, ezzel alátámasztja feltételezésünket, hogy Bornemisza-nak nem voltak matricái, hanem kész betűket vásárolt.¹

A második korszakban 123 féle betűkarakter volt használatban. Ebben az időszakban is van néhány olyan jellegzetes, magánhangzó jelölésére használt betűkarakter, amely csak bizonyos nyomda szűk időhatárok között készült

¹ Bornemisza 6,5 mm-es verzálisokat tartalmazó kiemelő sorozatáról van szó, amelyet Detrekón 1579—1584-ig használt. Az igazított *ij* betűket l.: RMNy 541 élőfejében.

termékeire jellemző. (pl. ő ű,). Ennek felismerése valamely ismeretlen vagy csonka nyomtatvány időbeli elhelyezését, meghatározását igen megkönnyíti.

A harmadik korszak folyamán már csak 62 karakter volt használatban. Ebben a korszakban szinte eltűntek a nyomdákat jól felismerhetővé tevő egyéni jellegzetességek, az egyedi vonások egyre ritkábbak lettek.

A betűkaraktereket felsoroló fenti táblázatból kimutatható az is, hogy melyik volt az az év, amikor a legtöbb féle jelet használták magyar nyelvű nyomtatványban. 1560-tól kezdve húsz évenként egy-egy évet megvizsgálva az alábbi hullámvázis figyelhető meg:

1560-ban	56 féle	karakter
1580-ban	69 féle	karakter
1600-ban	76 féle	karakter
1620-ban	84 féle	karakter
1640-ben	106 féle	karakter
1660-ban	94 féle	karakter
1680-ban	72 féle	karakter
1700-ban	68 féle	karakter
1800-ban	pedig már csak	50 féle.

A vizsgált 1640-es évben található tehát a magyar nyelvű nyomtatványokban a legtöbb féle karakter: 106. Ennek oka nem magyarázható azzal, hogy ekkor több nyomda működött volna, hiszen a működő és magyar nyelvű kiadványt kibocsájtó műhelyek száma 1620-ban, 1640-ben és 1660-ban szinte azonos, 7—8 között mozog (a határainkon kívülieket most nem számolva.) A nyomtatványok száma sem ad magyarázatot, mert számuk közel azonos volt.

A sokféle jel a sok nyomda általában egymástól eltérő készletéből is tevődött össze. 1640-ben sok műhelyben még továbbéltek az archaikus típusok, ugyanakkor az újonnan vásárolt típusok is már használatban vannak. Ezenkívül míg a 16. században egy-egy műhely csak 3—4 szövegtípussal dolgozott, addig az 1640-es években 8—10 félével. Egyes archaikus betűk továbbélésére jellemző, hogy az eredetileg Bártfáról származó, de utóbb Lőcsén és Kassán használ, kurzív szövegtípust² az említett nyomdáknál több, mint 85 évig használták átöntés nélkül. Még hosszabb múltra nyúlik vissza a kolozsvári nyomdának még az 1690-es években is használt, eredetileg a Heltai-műhelyből származó antikva szövegtípusa³, de ez időközben többszöri átöntésen esett át. De átöntés nélkül használták Kolozsvárott Tótfalusi Kis Miklós típusait is száz éven át.⁴ Általában megjegyzendő azonban, hogy a történeti típusoknál a kurzív sorozatok hosszabb ideig voltak használatban, mint az antikvák,⁵ amelyeket, éppen gyakoribb alkalmazásuk és így gyorsabb kopásuk miatt sűrűbben kellett cserélni.

1640 után a betűkarakterek számának csökkenése megint csak nem a nyomdák megszűnésével vagy a nyomtatványok számának csökkenésével magyarázható, hanem azzal, hogy ekkortól kezdve a betűkészletekben bizonyosfajta

² A szóban forgó 110 mm húsz-sor távolságú kurzív típus Kassán előfordul pl.: RMNy 1360 (1626) és RMK I 1436 (1693).

³ Előfordul Heltainál pl. RMNy 284 (1570)-ben és számos más nyomtatványában majd 120 évvel később Némethi Mihály működése idején RMK I 1387 (1690)-ben.

⁴ Tótfalusi típusainak kolozsvári továbbéléséről l. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 121—130.

⁵ A kurzív szövegtípusok hosszabb élettartamával kapcsolatban ugyanilyen következtetésre jutott Pavercsik Ilona, amikor a lőcsei Brewer-nyomda több mint száz éves működése folyamán használt betűanyagot vizsgálta. PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században I. rész.* = OSZK Évkönyv 1979. (Bp. 1981). 383.

egységesítésnek és egyszerűsítésnek vagyunk tanúi — ez nyilván a helyesírás egységessé válásával is összefügg — amely azután a vizsgált régi magyar könyvek időhatáráig, tehát korszakunk végéig, 1800-ig általában jellemző lesz. Szinte észrevétlenül tűntek el feleslegesnek ítélt betűkarakterek. A nyomdászok nem igényeltek egyéni betűket, hanem sokan közös forrásból is vásároltak. Ez már az 1630-as évek derekától jellemző (kimutatható, hogy egyazon forrásból vásárolt új típusokat Lőcse, Gyulafehérvár és a csak később meginduló sárospataki műhely.)⁶

A továbbiakban talán sikerül némi áttekintést adni a ligatúrák használatával kapcsolatban, az *ö* és *ü* betű változásairól és az *sz* betű leírásának módjáról — a továbbiakban mellőzve a három korszak megkülönböztetést, — a megállapítások a régi magyar könyvnyomtatás teljes korszakára vonatkoznak.

A *ligatúrák* közkedveltebbek voltak kurzív szövegekben, mint az antikvában. A kurzív szövegben használatos ligatúrák egy csoportja már az 1550—1560-as években megjelent (pl. *as*, *ff*, *is*, *us*) és hosszú ideig használatban is maradtak. Van egy ritkábban használt csoportjuk (*ma*, *me*, *mi*, *mo*, *nu*), amelyek csak az 1580—1590-es évekre jellemzőek, nem honosodtak meg a továbbiakban. Meglehetősen pontosan időhöz köthető az *fi*, *fl*, *f* és *fb* megjelenése: az 1620-as évekhez. Ezek jórészt használatosak voltak korszakunk végéig és azon túl is. Van néhány olyan ligatúra, amely a nyomtatványok tanúsága szerint csak antikva változatban volt használatban: *fb* és *fh* — ezek rövid ideig, az 1630-as évekbe voltak jellemzőek. Megállapíthatjuk, hogy antikva típus esetében csak az *f*, *l* és *ρ* betűkkel, mint első taggal összekötött betűkaraktereket használták, szemben a kurzívval, ahol a fentiek mellett első tagként az *a*, *e*, *i*, *k*, *m*, *n*, *t* és *u* is használatos volt. Rövid ideig, a 16. században az *ij* ligatúra antikva változata is élt (az 1550—1590-es években), a továbbiakban csak a kurzív változat. 1640-től egyre inkább visszaszorult a ligatúrák használata.

Az 1620-as években honosodott meg magyar szövegben az *a*, *e*, *m*, *n*, *nl*, *r* és *s* betűk szedésre nyújtására szolgáló, kalligrafikus nyúlvánnyal meghosszabbított sorvégző változata (közülük a *m* már 1590-ben is feltűnt.) Legtöbbjük az 1620—1670-es évekig volt használatban, de a nyújtott *t*-t még 1705-ben is megtaláljuk. Az 1700-as években ezeket a kalligrafikus nyúlvánnyal ellátott betűkaraktereket egyszerűsített, gépiesebb módszerrel nyomtatták: bármelyik szóvégi betűhöz hozzá lehetett tenni a külön betűtestre öntött $\rightarrow$ jelet, de az így megnyújtott betűk már nem számítanak külön karakternek. Ez utóbbi gyakorlatra az egyik legkorábbi példa 1718-ból, Komáromból való.⁷

Magyar nyelvű szövegben sokféle ékezzettel, diakritikus jellel megkülönböztetett magánhangzó alkalmazására nyílt lehetőség. A 16. században ezeknek olyan változatosságával találkozunk, amelynek már a 18. század folyamán nyoma sincs. Érdemes kissé részletesebben foglalkozni a magyar nyelvű nyomtatványokban sűrűn előforduló — és néha egyedi metszésüknél fogva egy-egy korszakról vagy műhelyről is árulkodó — *ö* és *ü* betűk leírási módjával. Bár a betűkaraktereket felsoroló táblázatból úgy tűnik, mintha a kétpontos *ö* és *ó*, illetve a kétpontos *ü* és *ú* karakterek az 1500-as évek derekától 1800-ig párhuzamosan használatban lettek volna, valójában használatuk meglehetősen

⁶ V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)* = OSzK Évkönyv 1974—1975 (Bp. 1978. 362. és PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században. II. rész* = OSzK Évkönyv 1980. (Bp. 1982). 378.

⁷ Kalendárium 1719. esztendőre. OSzK: Tod. 5307

hullámzó. Az *o* és *u* betűk időben megelőzték a kétpontos *ö*-t és *ü*-t: az előbbiek 1548-ban, az utóbbiak 1569-ben tűntek fel. (Még korábban az *o* hangzó kifejezésére *eo*, *ew* vagy *ü* betűket, illetve betűcsoportokat használtak.) A kétpontos *ö* és *ü* előzményei az *o* és *u* betű fölött szabálytalanul egymás mellé vagy egymás fölé helyezett pontok, vonások voltak, gyakran egymás felé dőlve — ebből a sokféleségből végül a mai kétpontos *ö* és *ü* betű lett maradandó. A 16. századi magyar nyelvű nyomtatványokon előforduló *o* és *u* betűk sokszor jól láthatóan a nyomdász sajátkezű igazításai. Az idegen nyelvű szövegekben használatos *o* és *u* betűkből az ékezet csúcsának lereszelésével alakítottak ki — kissé egymás felé dőlő ékezetű *o* és *u* betűket, vagy másként reszelve *ó*, *ú* betűket. Az *o* és *u* betűkből pedig a vízszintes vonal megszakításával jött létre — kissé szabálytalan ékezetű — *ö* és *ü* betű.

A későbbiek során a kétpontos *ö*, *ü* és az *o* *u*, egymásmelletti előfordulására az alábbiak jellemzőek. A 17. század első évtizedeiben meglehetősen ritka volt a kétpontos *ö*, *ü* — szemben a 16. századi nyomtatványokkal, amikor a fent leírt módon alakítottak ki kétpontos *o*, *u* betűket. Az 1600 és 1625 között Magyarországon használatban levő 46 antikva szövegtípusból csak 5 típusnál volt használatban a kétpontos *ö*, *ü*, szemben az ugyanekkor létező 26 kurzív szövegtípussal, amelyek közül hét használ kétpontos *o*-t és *u*-t. Úgy látszik, hogy a kétpontos *o* és *u* betűnek legnagyobb hagyománya Debrecenben volt, itt a 17. század folyamán is következetesen ezt használták a nyomdászok, míg Kassa, Bártfa és Nagyszombat szórványosan, az *o* és *u* betűkkel párhuzamosan alkalmazta, a többi nyomda pedig kizárólag *ó* és *ú* betűket használt. Lőcsén pl. csak 1703-ban tűnt fel az első olyan betűsorozat, amelyben kétpontos *ö* volt.⁸ Változás az 1640–1650-es években történt: ezekben az években a kétpontos *ö* és *ü* betűk lettek gyakoribbak, az újonnan metszett betűsorozatoknál inkább ezek találhatók (pl. egyes pozsonyi, váradi típusoknál). Mégis, *ó*, *ú* betűvel még az 1790-es években is több nyomda termékein találkozunk (kolozsvári, nagyváradi műhelyekben), bár ekkorra, a 18. század utolsó évtizedeire a kétpontos *ö* és *ü* használatát vált uralkodóvá. A hosszúságot is jelölő, máig is használt *o* és *u* betűk is, úgy látszik, éppen Debrecenben, ebben a jellegzetesen magyar nyelvű nyomdában jelentek meg először, 1799-ben.

Az *o* és *u* betűnél a hosszúság jelölésére történtek kísérletek a magyarországi nyomdáknál már korábban is. Ilyen kísérlet volt a Magyarországon csak Pozsonyban, csak 1636 és 1643 között használt *o* és *u* betűkarakter — az *o* és *u* hangok jelölésére.⁹ Bár a pozsonyi nyomdának ez a típusa később átkerült Nagyszombatba, a nyomdász ott már nem alkalmazta a fenti jelet, nem tett különbséget hosszú és rövid hangzó között. Úgy látszik, a hosszú *o* és *u* magánhangzók megkülönböztetésének igénye — amely egyébként egyedülállóan jellemző a magyar nyelvre — nyomtatásban a 17. század derekán még nem merült fel, csak jóval később. Az *o* és *u* karakterek tehát nem tudtak meghonosodni a nyomdászatban.

Az 1700-as években tűnt fel ugyancsak az *o* és *u* jelölésére két másik karakter, az *o* és *u*, és használatban voltak még 1800 után is, túlnyúlva az általunk vizsgált időhatáron. Ezek a jelek azonban nem köthetők egyetlen nyomdához, mert egyidejűleg megtalálhatók Pozsony, Vác, Debrecen és más városok műhelyeiben.

⁸ PAVERCSIK Ilona *i. m.* I. rész. 382.

⁹ Előfordul pl. RMK I 664, 1636. évi pozsonyi nyomtatványban.

Mássalhangzók esetében ezek az időben jól körülhatárolható és néha nyomdahelyhez is köthető sajátosságok ritkábbak, szinte csak az β (*sz*) betűvel kapcsolatosak. Változatos formában találhatók meg az 1680-as évekig. Az 1680-as évek után válik általánosan használttá az $\mathcal{E}$ (amely két külön betűkarakterből tevődik össze), az eddigi, külön ennek a hangnak jelölésére szolgáló változatos β , $\mathcal{E}$, $\mathcal{S}$ jelek helyett. Megemlíthető Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű, jellegzetes $\mathcal{E}$, $\mathcal{F}$ betűje, amely utóélete során hosszú évtizedekig jellemzője marad a kolozsvári nyomdászatnak. A nyomtatványok tanúsága szerint ezt az $\mathcal{E}$, $\mathcal{F}$ betűt még 1799-ben is használták Kolozsvárott, a Református Kollégium nyomdájában.¹⁰ Ez a jellegzetes, Tótfalusi által metszett $\mathcal{E}$ és $\mathcal{F}$ betű, Tótfalusi más betűivel együtt, a szebeni nyomtatványok egész során is megtalálható. Ennek magyarázata, hogy Szeben számára is metszett betűket, amelyek a szebeni nyomtatványokon 1699 és 1705 között mutatkoznak meg, utána pedig 1707 és 1731 között a Kolozsvárról odamenekített Tótfalusi-típusok egy része tűnt fel szebeni nyomtatványokon. Haiman György néhány 1710-es években nyomtatott debreceni könyvben is kimutatta Tótfalusi típusait.¹¹ Hasonló, de a Tótfalusiéval nem azonos $\mathcal{E}$ és $\mathcal{F}$ betűje volt a lőcsei Brewer-nyomdának az 1703–1728-as években.¹²

Általában az 1780-as években jelent meg a ma is használt *sz* betű, de még akkor is a nyomtatványok jó részében párhuzamosan együtt élt az *sz* mellett a régiesebb $\mathcal{L}$ is. Még 1800-ban is akadt olyan nyomda, amely csak $\mathcal{L}$ -et használt.¹³

A fenti néhány megállapítás talán némi támpontot ad a régi nyomtatványokkal foglalkozóknak, szándékunk szerint elsősorban a kormeghatározáshoz. Egy meghatározandó nyomtatványban előforduló néhány jellegzetes betűkarakter együttes előfordulása jellemző lehet például egy-egy évtizedre, kivételes esetekben egy-egy nyomdahelyre. A táblázat maga nem ad fogódzót a nyomdahely, a műhely kérdésében, de talán valamelyest leszűkíti azt az időszakot, ahová a meghatározandó nyomtatványt el kell helyezni.

V. ECESEDY, JUDIT

Les caractères de lettre des anciens imprimés de langue hongroise

L'auteur a rassemblé les caractères de lettre imprimés en langue hongroise, en usage de 1533 à 1800, en vue d'une élaboration des anciens livres de langue hongroise pour les machines à calculer. Cette collection contient tous les signes des imprimés hongrois de cette époque qui ont été employés par les imprimeurs dans les textes hongrois en Hongrie ou à l'étranger. En distinguant trois périodes au dedans de cette époque (1533–1635, 1636–1711, 1712–1800), il donne la possibilité d'examiner le nombre et le caractère des caractères employés dans telle ou telle période et de constater la continuité.

L'auteur a considéré comme des caractères à part les ligatures et les voyelles et parfois les consonnes pourvues de signes diacritiques. Du point de vue de l'imprimerie, à la délimitation des caractères, il a considéré comme décisif le fait de la moulure dans un seul corps de lettre.

La comparaison et l'analyse des caractères de lettre des périodes différentes peuvent donner des points de repère aux chercheurs des anciens imprimés, avant tout à la détermination de l'époque du texte en question. Cette collection aide à restreindre la période, ou l'imprimé à déterminer doit être placé.

¹⁰ HAIMAN, uo.

¹¹ HAIMAN, *i. m.* 107–120. A Tótfalusi betűk utóéletéről.

¹² PAVERCSIK, *i. m.* I. rész 419, 421.

¹³ SIMON Máté: *A tántz-béli mulatságról* . . . Vác 1800, Gottlieb ny. (Petrik, III. 385.)